494.386-5
Т. а

Т. ТАЛИПОВ, Ю. ЦУНВАЗО

УЙҒУР ТИЛИ ГРАММАТИКИСИ

II
ҚИСМИ

МОРФОЛОГИЯ вә СИНТАКСИС

АЛМУТА · 1969

Т. ТАЛИПОВ, Ю. ЦУНВАЗО

4 94346-5
Т

УЙҒУР ТИЛИ ГРАММАТИКИСИ

II ҚИСМИ

МОРФОЛОГИЯ ВӘ СИНТАКСИС

СӘККИЗ ЖИЛЛИҚ МӘКТӘПНИҢ
6 һәм 7-СИНИПЛИРИ ҮЧҮН ДӘРИСЛИК

БӘШИНЧИ НӘШРИ

Қазақ ССР Маарип министрлиги тәстиқлигән.

«МЕКТЕП» НӘШРИЯТИ
Алмута — 1969

ШӘРТЛИК ҚИСҚАРТИШЛАР.

А. К.— А. Куприн.
А. П.— А. С. Пушкин.
А. Т.— А. Н. Толстой.
А. Ф.— А. Фадеев.
А. Г.— А. Герцен.
А. Ч.— А. П. Чехов.
Б. П.— Б. Полевой.
В. К.— В. Катаев.
Г. Б.— Г. Брянцев.
Д. Ф.— Д. Фурманов.
Е. К.— Е. Қошевая.
Ж. Б.— Ж. Босақов.
З. Қ.— З. Қадирий.
З. С.— З. Сәмәдий.
И. Б.— Илья-Бәхтия.
И. Г.— И. А. Гончаров.
И. С.— И. Саттаров.
И. Т.— И. С. Тургенев.
«К. Т.» — «Коммунизм туғи».
Қ. Һ.— Қ. Һасанов.
Л. М.— Л. Мутәллип.
Л. Т.— Л. Н. Толстой.
М. Ә.— М. Әвезов.
М. Г.— А. М. Горький.
М. З.— М. Зулпиқаров.
М. Л.— М. Ю. Лермонтов.
М. Һ.— М. Һамраев.
М. Ш.— М. Шолохов.
Н. Г.— Н. В. Гоголь.
Н. И.— Н. Исрайилов.
Н. О.— Н. Островский.
Н. Ч.— Н. Чернышевский.
Ө. М.— Өмәр Муһәммәдий.
Р. Қ.— Р. Қадирий.
С. Ә.— С. Әйний.
С. Щ.— М. Салтыков-Щедрин.
Х. Һ.— Х. Һәмраев.
Һ. А.— Һ. Абдуллин.
Һ. Б.— Һ. Бәхниязов.
Һ. И.— Һ. Искәндәров.
Һ. Һ.— Һ. Һезимов.

6—6
78—69м

Гос. респ. библиотека
КССР им. А. С. Пушкина
Инв. 106506

МОРФОЛОГИЯ

РӘВИШ.

§ 1. Рәвиш тоғрилиқ чүшәнчә.

Иш-һәрикәтниң бәлгүсини, униң қандақ һалда өтүшини, вақит-мәзгилини, орнини, сәвәп-махситини, дәрижә вә миқдарини билдүридиған сөз түркүми *рәвиш* дәп атилиду.

Рәвиш жүмлидә пейлларға бағлинип келип, **қачан? қәйәрдә? қәйәргә? қәйәрдин? қандақ? қанчә? нәгә? нәдә? қандақ қилип? немә үчүн?** дегәнгә охшаш соалларға жавап болуп келиду.

Мәсилән: 1) *Мәһәмәтов Алмутиға* ***бүгүн*** (қачан?) *кәлди.* 2) *Морат ишни* ***чапсан*** (қандақ?) *ишләйду.* 3) *Гүлнарәм* ***ян-яққа*** (нәгә?) *қариди.*

Биринчи жүмлидики **бүгүн** дегән рәвиш **кәлди** дегән пейлға бағлинип, иш-һәрикәтниң орунланған вақтини билдүриду. Иккинчи жүмлидики **чапсан** дегән рәвиш **ишләйду** дегән пейлға бағлинип, иш-һәрикәтниң қандақ һаләттә орунланғанлиғини билдүриду. Үчинчи жүмлидики **ян-яққа** дегән рәвиш **қариди** дегән пейлға бағлинип, иш-һәрикәтниң қәйәргә бағлиқ орунланғанлиғини билдүриду.

1-көнүкмә. Төвәндики мисалларни оқуп, рәвишләрни тепиңлар. Уларниң қандақ соалға жавап болуп кәлгәнлигини ейтип бериңлар.

1) Китап униңға наһайити қаттиқ тәсир қилди. *(Н. О.)* 2) У мениңдин көзлирини алмай жим олтарди. *(М. Г.)* 3) У сөзни аста, лекин шунчилик өткүр вә ишәшлик сөзлиди. *(Е. К.)* 4) Чапсан-чапсан сөзләшлириму Вераға һәжәпма охшайдекән. *(Ж. Б.)* 5) Топ-топ болушуп олтарғанларниң бәзи бирлири ғиңшип нахша ейтишатти. *(Н. И.)* 6) Жиракта, бир якта, бөдүниләр хошал сайришиватиду. *(Ө. М.)* 7) Сазлиқ мәшәдин башлиниду. У бу йәрдин оңға бурулуп кетиду. *(Л. Т.)* 8) Бизниң реактив самолётлиримиз наһайити егиз вә чапсан учиду. 9) Һе-

нипәм Хеличәмләр турған йәрдин икки коча нери туриду. 10) Бултуқиға қариғанда бийил таққа қар аз яғди. 11) Дүшмәнгә қарши уруш мәйданида уйғур қизи Ризвангүл қәһриманларчә жәң қилди.

§ 2. Рәвиш һәм сүпәт.

Адәттә рәвишләр сүпәтләргә наһайити охшаш болиду. Амма сүпәтләр исимларға бағлинип, уларниң һәр хил бәлгүлирини көрситиду. Сүпәтләр қандақ? қайси? дегән соалларға жавап бериду.

Мәсилән: ***салқин*** (қандақ?) *тағ шамили,* ***чирайлиқ*** (қандақ?) *тәбиәт.* ***Бүк*** (қандақ?) *бағлардики* ***түрлүк*** (қандақ?) *қушларниң сайрашлири аңланмақта.* ***Рәңму-рәң*** (қандақ?) *гүлләр Жанәмниң көңлини ачалматти. (М. Һ.)*

Бу жүмлиләрдики **салқин, чирайлиқ, бүк, түрлүк, рәңму-рәң** дегән сүпәтләр қандақ? дегән соалға жавап болуп, **тағ шамили, тәбиәт, қушларниң, гүлләр** дегән исимларға бағлинип кәлгән.

Рәвишләр болса пеилларға бағлинип келип, иш-һәрикәтниң һалитини көрситиду. Адәттә пеилларға бағлинип кәлгән сүпәтләрму шундақла жүмлидә рәвиш вәзиписини атқуриду.

Мәсилән: *Әхмәт рус тилини* ***яхши*** (қандақ?) *билиду. Мәхсут ишни* ***пухта*** (қандақ?) *ишләйду.*

Бу мисаллардики ***яхши, пухта*** дегән сүпәтләр өзлиридин кейин кәлгән ***билиду, ишләйду*** дегән пеилларға бағлинип, жүмлидә рәвиш вәзиписини атқуриду.

2-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни оқуп, рәвиш вә сүпәтләрни ениқлаңлар. Улар қайси сөз түркүмлиригә бағлинип кәлгәнлигини ейтип бериңлар.

1) Мәнму яхши билимән. *(А. Ч.)* 2) Егиз өскән назук кокатларниң арисидин көк, сериқ вә қизғуч рәңлик гүлләр сансиз көрүнәтти. *(Н. Г.)* 3) Төмүр кәссәң қисқа кәс, уруп-соқуп созарсән. Яғач кәссәң узун кәс, әпләп-сәпләп түзәрсән. *(Мақал.)* 4) Етигини су басқан жаңгалда тоқулдақ қуш қаттиқ тоқулдатмақта. *(М. Ш.)* 5) Һазир әнди биз чоң болуп өстуқ. *(Ө. М.)* 6) Руслан механизаторлар тәйярлайдиған курсни яхши түгәтти. 7) Һарву йәр төвинигә қарап чүшкили башлиди. *(А. Т.)* 8) Жирақта иштлар тохтимай һавшимақта. *(А. Т.)* 9) Көл тәрәптин нәм һава келип туратти. *(А. Т.)* 10) Бүгүн немә болар, әтә немә болар... *(Ө. М.)* 11) У дәрисни бәк яхши чүшәндүриду. 12) Аз болсиму саз болсун. *(Мақал.)* 13) Йеқин арида һеч бир дәрәқ вә һәтта көк чөпләрму йоқ еди. *(И. Т.)* 14) Йоған, чирайлиқ қушлар өзлириниң әгир қанатлирини кәскин вә аста-аста қеқип учмақта еди. *(И. Т.)*

3-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчирип, сүпәтләрниң астиға бир, рәвишләрниң астиға икки сизиқ сизиңлар.

1) Санийәм Гүлбостан билән русчә сөзлишиду. 2) Асийәм хәтни наһайити чирайлиқ язиду. 3) Муәллим қисқа сөзлигәнни яхши көриду. 4) У дәрискә яхши тәйярлиниду. 5) Чиқар ишигиңни қаттиқ япма. *(Мақал.)* 6) Турсун алдирап сөзләйду. 7) Жиғин әтигән башланди. 8) Биз концерт көрүп, кәч қайттуқ. 9) Совет кишилири атом қувитини течлиқ мәхсәтлири үчүн бәк яхши пайдиланмақта. 10) Каникулда көңүлдикидәк дәм алдуқ. 11) Әнди оқушни яхши оқуймиз.

§ 3. Рәвишләрниң түрлири.

Рәвишләр түзүлүшигә қарап ***түп*** **вә** ***ясалма*** рәвиш болуп иккигә бөлүниду.

Бирла сөздин түзүлгән вә тәркивий қисимларға бөлүнмәйдиған рәвишләрни ***түп рәвишләр*** дәймиз. Түп рәвишләр асасән мунулар: *нурғун, нери, жуқури, аран, төвән, аз, жиқ, кәңри, тола, бери, дәрру, көп, әттәй, аста, бая, бурун, пат, илдам, циттиқ, чапсан, әнди, нери* вә башқилар.

Һәр хил қошумчиларниң ярдими билән яки икки вә униңдин ошуқ сөзләрниң бирикип ейтилиши билән ясалған рәвишләрни ***ясалма рәвишләр*** дәймиз. Ясалма рәвишләр асасән мунулар: *қәһриманларчә, оңдисиға, өзидин-өзи, һели-бери, чаққанлиқ билән, һай-һуй дегичә, бир немиләр қилип, һәр күни, күнләрдин бир күни, яңливаштин, зорға, аран дегәндә, уйғурчисиға, кечәкүндүз, авили охшам, көзни жумуп ачқичә* вә башқилар.

Ясалма рәвишләр өз новитидә **аддий** вә **қошма** рәвишләр болуп иккигә бөлүниду. Аддий рәвишләр пәқәт бирла сөздин түзүлиду. Мәсилән: *оңдисиға, тикигә, өчүкәп, дәрру, үзлүксиз* вә башқилар. Қошма рәвишләр бир нәччә сөздин түзүлиду. Мәсилән: *һели-бери, күнләрдин бир күни, йәкму-йәк, аз-маз, аран дегәндә, кәйни-кәйнидин, үзму-үз, қолму-қол, аллиқачан, күнләрниң бир күни, қарғилар қақ демәстә* вә башқилар.

4-көнүкмә. Мисалларни оқуп, рәвишләрни тепиңлар. Алди билән түп рәвишләрни, андин кейин ясалма рәвишләрни ейтип бериңлар.

1. Республикимиздики хәлиқләрниң мәдәний дәрижиси күндин-күнгә өсмәктә. 2) Қар тохтитиш ишлири жүргүзүлмисә, үнүп чиққан ашлиқ нәмниң йетишмәслигидин наһайити аста өсиду. Һәр хил ағриқ вә зиянкәшләрдин асан йеңилиду. *(«Қ. Т.»)* 3) Қазақстан Магниткиси қурулушиға елимизниң оғул-қизлириниң қошқан үлүши әжайип чоң. 4) Нәтижидә Қазақстан Магниткисиниң биринчи домниси мүддитидин авал пайдилинишқа берилди. 5) Түркмәнстанниң Кушка шәһири елимизниң әң жәнубий чети болуп һесаплиниду.

5-көнүкмә. Өзәңлар төрт жүмлә түзүңлар. Уларниң тәркивидә түп вә ясалма рәвишләр болсун.

6-көнүкмә. Төвәндики мисалларни көчирип, рәвишләрниң астиға сизиңлар. Улар рәвишләрниң қайси түри екәнлигини ейтип бериңлар.

1) Бир нәччә минуткичә һәммиси унчуқмастин жим-жит турди. *(Н. О.)* 2) У русчә сөзлиди. 3) Кичиккинә Гүлбостан һәдиси Санийәмгә өзичә бир немиләр дәп гәп қилмақчи болди. 4) Гүлбәһрәм бийилчә йезидики момисини көргили баралмайдиған болди. 5) Сайда мотор қаттиқ гүкирәп кәтти. *(М. Ш.)* 6) Етизлиқтики ашлиқлар жирақтин деңиз долқунидәк үзлүксиз чайқилиду. 7) Бүгүн әтрап күндикидәк ҳошал-хорам көрүниду. 8) Яхши ишләп соғат алған оқуғучилар сәһнигә бир-бирләп чиқти. 9) Малик қолидики таяқни ғеричлап өлчиди. 10) Балилар етизға бир дәмдә йетип кәлди. 11) Улар дәрһал он-ондин бөлүнди. 12) Оқуғучилар ишқа бүгүн алаһидә көңүллүк киришти. 13) Униң жүриги бесәрәмжанлиқ билән урмақта. *(М. Г.)*

7-көнүкмә. Тәркивидә қошумчилар ярдими билән ясалған рәвишләр бар бәш жүмлә вә икки-үч сөзниң бирикип ейтилиши билән ясалған рәвишләр бар бәш жүмлә түзүп көчириңлар.

8-көнүкмә. Оқуңлар. Рәвишләрни ениқлап, уларниң қайси йол билән ясалғанлиғини ейтип бериңлар.

1) Зәмбирәк оқлири дөңниң чоққисидин төвән чүшүватиду. *(М. Ш.)* 2) Гөрдәк қараңғу камерида Олег ялғуздин-ялғуз, икки тизини қучағлап олтарди. *(А. Ф.)* 3) Ямғур техи йеңила йеғип өткән. 4) Командир йерим чақиримчә арқида меңишқа буйруқ қилди. 5) Броневик доглинған нәрсиләрниң үстидин өтүп кәтти. 6) Пәқәт икки тоху чақниң үстидин қақахлап учуп чиқип кәтти. *(А. Т.)* 7) Жуқуридин бир парчә көмүр домулап чүшти. *(Н. О.)* 8) Ахирқи һарву дәрвазиниң алдида тохтиди. 9) Василёк кәйнигә бурулуп қарап қоятти. 10) Андрей күчиниң баричә жүгриди. *(Н. О.)* 11) Павел ондисиға ятқан еди. Ана ялаңғидақ вә көйнәкчан оғлиниң йенида туратти. *(М. Г.* 12) Ләйлигүл ялаңғидақ вә ялаңпаштақ жүгриди.

§ 4. Рәвишләрниң ясилиш йоллири.

Рәвишләр түзүлүши жәһитидин икки түрлүк болиду.

1. Түрлүк сөз түркүмлиригә төвәндики һәр хил қошумчиларниң улиниши билән ясалған рәвишләр. Улар асасән монулар: ***-чә, -ларчә (-ләрчә)*** — *русчә, бийилчә, һазирчә, мәртләрчә, қериндашларчә, қәһриманларчә, қисқичә, бөриләрчә, булбулчә, ейиқларчә* вә башқилар; Мәсилән: *Нахша ейтишни билмәйдиған бәзи бирлири* ***мөшүкчә*** *миявлап,* ***ғоразчә*** *қичқирип,* ***тайчақчә*** *кишнәп, өз новәтлирини өткүзүшти. (Ж. Б.)*

-дин, (-тин) — *бирдин, һодуқмастин, устиртин, туюқсиздин* вә башқилар. М ә с и л ә н: *Патәм билән Зорәм аписиға* ***астиртин*** *қарап қойди. Аписи уни* ***бирдин*** *сәзди.*

-иға, (-сиға), -игә (-сигә), -чисиға — *тоғрисиға, оңдисиға, солхайчисиға, тошқанчисиға, тикигә, қийпишиға, арқисиға, узуниға, жилиға, узутиға, тәтүрсигә вә башқилар.* М ә с и л ә н: *У чанидин* ***оңдисиға*** *жиқилди.*

-ин, -ун, -үн, -ән — *дайимән, умумән, тәхминән, йошурун, үстүн, астин, қисмән, қәстән, җавабән, тамамән* вә башқилар. М ә с и л ә н: *көмүқонақ шаңлириға* ***қисмән*** *почақ тәрдуқ.*

-чи (-лап), чи (-ләп), -лап (-ләп) — *айлап-жиллап, уйғурчилап, тулумчилап, кечиләп, солхайчилап, булбулчилап, бир-бирләп, жиллап, җүпләп, яхшилап, һәптиләп, илгириләп, тоннилап, кәчләп* вә башқилар. М ә с и л ә н: *Ахшам етизға ямғур* ***челәкләп*** *қуюватти.*

-сиз — *тохталсиз, амалсиз, үзлуксиз* вә башқилар. М ә с и л ә н: *Оқуғучилар ата-аниларға* ***үзлүксиз*** *ярдәмлишиду.*

-дәк (-қидәк) -тәк — *бүркүттәк, бултуқидәк, бурунқидәк, авалқидәк, илгәркидәк, чақпеләктәк* вә башқилар. М ә с и л ә н:

Териқтәк ишиңни ***тағдәк*** *көрсәтмә,*
Тағдәк иш қилсаңму һолуқма һеч вақ. (Р. Қ.)

-ғичә, (-гичә), -қичә (-кичә), -ичә — *узунғичә, аңғичә, шуңғичә, болушичә, хелигичә, һазирғичә, кәчкиргичә, язичә, қишичә, һелиғичә* вә башқилар. М ә с и л ә н: *Гүлназ билән* Асийәм ***хелигичә*** бир-бирини көрмиди.

-қири (-кири, -гири) — *ташқири, ичкири, илгири, жуқури* вә башқилар. М ә с и л ә н: *Лифт* ***жуқури*** *көтүрүлди.*

-и (-си), -лиғи (-лиги) — *қишлиғи, язлиғи, этигәнлиги, кечиси, күндузи.* М ә с и л ә н: ***Күндүзи*** *әтрапиңға бақ,* ***кечиси*** *қулақни қулаққа яқ. (Мақал)*

2. Икки сөзниң тәкрарлинип ейтилиши яки бир нәччә сөзләрниң бирикип ейтилиши билән ясалған рәвишләр. Улар асасән монулар:

Қолма-қол, илгири-кейин, һасирап-һөмүдәп, күндин-күнгә, һәр дайим, һәр қачан, әпчиллик билән, бир дәмдә, бир нәрсә қилип, бир пәстә, наһәқтин-наһәқ, бекардин-бекарға, бир немә қилип, аран дегәндә, һерип-ечип, бара-бара, бир чағда, шундин бери, һай-һуй дегичә, көз жумуп ачқичә, кечә-күндүз, айда-жилда, анда-санда, йәкму-йәк, күни бүгүн вә башқилар.

Ә с л ә т м ә. Уйғур тилида рәвиш ясиғучи қошумчиларниң қоллинилиши бир хил әмәс. Мону: ***(-чә, -чисигә, -сиға, -ларчә, -ләрчә, -ләп, -тәк, -дәк*** в. б.) рәвиш ясиғучи үнүмлүк қошумчилар тилда кәң қоллинилиду. Әксичә, бәзи рәвиш ясиғучи үнүмсиз қошумчилар: ***-анә*** *(достанә),* ***-дин, -тин*** *(бирдин),* ***-ун*** *(йошурун),* ***-ләй*** *(пүтүнләй)* тилда кам қоллинилиду.

§ 5. Ясалма рәвишләрниң йезилиши.

1. Ясалма рәвишләрниң төвәндики түрлири айрим йезилиду:

а) Тәркивидә **у, бу, шу, мошу** алмашлири бар вақит вә орун рәвишлири айрим йезилиду. Мәсилән: *у йәр, шу яқта, бу йәрдә, у яқ, бу яқ, мошу йәргә, у вақитларда, шу күни, бу чаққичә, у кәмләрдә, мошу тапта, мошу пәйттә, бу дөрән, шу чағ, у кәмдә, у вақитларда, шу күнләрдә, шу арида* в. б.

ә) Тәркивидә **һәр, һеч, һәммә, бир** сөзлири бар рәвишләр айрим йезилиду. Мәсилән: *һәр яққа, һеч қачан, һәммә вақитта, бир аз, һәр дайим.*

б) Рәвиш билән исимлардин яки рәвишләрдин кәлгән ясалма рәвишләр айрим йезилиду. Мәсилән: *пат йеқинда, тез вақитта, аз күнләрдә.*

2. Ясалма рәвишләрниң қош сөз шәклидә кәлгән түрлири дефис арқилиқ йезилиду. Мәсилән: *арқа-арқисидин, илгири-кейин, аз-аздин, аста-аста, асти-үсти, җилдин-җилға, үзүл-кесил.*

а) **мана, шу, әйнә шу** дегән көрситиш алмашлиридин кейин кәлгән ***йәр*** дегән исимға бәзи келиш қошумчиларниң улиниши билән ясалған рәвишләр қошулуп йезилиду. Мәсилән: *мәшәдә (мана шу йәрдә), әшәгә (әйнә шу йәргә).*

ә) **ялаң** сөзи билән кәлгән айрим рәвишләр қошулуп йезилиду. Мәсилән: *ялаңпаштақ, ялаңғидақ.*

9-көнүкмә. Төвәндики мисалларни оқуңлар. Алди билән түп рәвишләрни, андин кейин ясалма рәвишләрни ейтип бериңлар.

1) Садиқ билән Патәм клубтин техи йеңила янди. Улар кәчқурунлуғи Патәмләрниң өйигә қонғили кәлди. *(Ө. М.)* 2) Биз етизға күн патқичә йетип бардуқ. 3) Мән сени түнүгүндин бери көрмидим. *(С. Ә.)* 4) Қочиниң бир буҗигидә, тарғина бир җайда, йүзчә адәм топланған еди. *(М. Г.)* 5) Мән кона адәтчә безәлгән бир пакиз өйгә кирдим. *(А. П.)* 6) Өзәм йеқин арида җәнупқа қарап маңимән. *(А. Т.)* 7) Ишчиларниң Биринчи Майни мәйрәм қилишқа чақирған тәшвиқат варақлири һәр кечә дегидәк тамларға йепиштурулатти. *(М. Г.)* 8) Бу китапни пат йеқинда оқуп чиқимән.

10-көнүкмә. Төвәндики рәвишләрниң қошулуп, айрим яки дефис билән йезилидиғанлиғини ениқлап көчириңлар.

Һәр вақит, бу күн, шу яқта, мана шу йәрдә, әйнә шу яққа, әтә өгүн, бу жил, аз тола, һәр дәмдә, қайси чағларда, туруп туруп, толар толмас, мана шу йәргичә, һасирап һөмүдәп, мана бу йәрдә, бир аз, тәл төкүз, үсти үстигә, ялаң паштақ, алли қачан, һәр йәргә, һеч нәгә, бир дәмдә.

11-көнүкмә. Мисалларни оқуп көчирип йезиңлар. Түп рәвишләрниң астиға бир сизиқ вә ясалма рәвишләрниң астиға икки сизиқ сизиңлар.

1) Бүгүнки ишни әтигә қойма. *(Мақал.)* 2) Лида билән Лисицын Павелниң қолини мәккәм қисип, туққанларчә қучағлашти. *(Н. О.)* 3) Имәрҗан бирдинла тохтап қалди. Хада таш туюқсиз түгәп, униң қоли гирвәктин нери һеч бир шамалсиз җим-җит бошлуқни сәзди *(Һ. А.)* 4) Атлар һелидин-һели пуркушуп қоятти. *(Ө. М.)* 5) Ямғур симилдап яққили башлиди. *(М. Г.)*. 6) Алдида аста яққан ямғур бир дәмдин кейин күчәйди, ғәлвүрниң төшүклиридин қуюватқандәк төкүвәтти. *(М. Г.)* 7) Ат кәпиниң алдиға келип тохтиши билән, Өмәр һарвудин сәкрәп чүшти. *(М. Һ.)* 8) Маска кийгән киши орнидин тик туруп, үзидики маскини жулуп алди. *(А. Ч.)* 9) Күн петиштин чиққан булут бир пәстә тарқап кәтти. 10) Худди чоң адәмләрчә гәп қилидиған болуп қапту. *(М. Ә.)* 11) Ана униң сөзигә очуқ чирай билән күлүмсирәп, аста алдиримай җавап қайтурди. *(М. Г.)*

§ 6. Рәвишләрниң мәнасиға қарап бөлүнүши.

Рәвишләр җүмлидә аңлитидиған мәнасиға қарап төвәндики түрләргә бөлүниду:

1. **Вақит рәвишләр** иш-һәрикәтниң орунлиниш вақтини билдүрүп, **қачан? қачанғичә? қачандин бери?** дегәнгә охшаш соалларға җавап болуп келиду.

Мәсилән: *Колхоз* ***былту*** *салған йеңи клубта қизиқ лекция вә докладлар* ***һемишәм*** *болуп туриду.* ***Бүгүн*** *ишни* ***әтигән*** *аяқлаштурдуқ.*

Вақит рәвишләр асасән монулар: *бүгүн, әтә, әтигән, түнүгүн, ахшам, кәчқурун, бийил, былту, оза; һазир, һели, бурун, авал, кечә, күндүз, сәһәр, таң сәһәрдә, өгүнлүккә, индинлиққа, язичә, қишичә, бир күни, һемишәм* вә башқилар.

2. **Орун рәвишләр** иш-һәрикәтниң орнини, җайини билдүрүп, **кәйәрдә? кәйәрдин? кәйәргә?** дегән соалларға җавап болуп келиду. Мәсилән: *Садиқ төвәндин* ***жуқури*** *көтирилди. Пионерлар лагери бизниң йезидин* ***нери*** *җайлашқан.*

Орун рәвишләр асасән монулар: *жуқури, төвән, ян-яқ, әтрап, жуқури-төвән, нери, үстүн, алди-кәйни, жирақ-йеқин, кәйнидин, қаршисиға, ташқири, нери-бери, һәр ян* вә башқилар.

3. **Дәриҗә-миқдар рәвишләр** иш-һәрикәтниң артуқ яки камлиғини, униң дәриҗә-миқдарини, өлчәм вә санини билдүрүп, ***қанчидин? қанчә? қандақ? қанчәрәк?*** дегән соалларға җавап болуп келиду. Мәсилән: *Мәктәпниң тәҗрибә участкисиға көктат жилдиқидин* ***көпирәк*** *терилиду. Оқуғучилар өзлиригә тегишлик участкидин* ***аз*** *ишләп, һосулни* ***нурғун*** *алмақчи.*

Дәрижә-микдар рәвишләр асасән монулар: *алғуз, пүтүнләй, көп, аз, мол, нурғун, хелә, қисмән, анчә, бәк, тола, бир аз, аз-маз, наһайити, бир талай* вә башқилар.

4. **Сәвәп-мәхсәт рәвишләр** иш-һәрикәтниң қандақ мәхсәт билән вә немә үчүн әмәлгә ешишини билдүрүп, **немә мәхсәт билән? қандақ?** вә **немә үчүн?** дегәнгә охшаш соалларға жавап болуп келиду. Мәсилән: *Қасим **пәмлимәй** сөзләвәтти. Дилбәр бүгүн киноға әттәй кәлмиди.* Сәвәп-мәхсәт рәвишләр асасән монулар: *әттәй, қәстән, өчүкәп, амалсиздин, бекардин-бекар, илаҗисиздин, уқмастин, қеришип, қәстлик билән* вә башқилар.

5. **Һаләт рәвишләр** пеилда ейтилған иш-һәрикәтниң орунлиниш усулини, йәни униң қандақ һаләттә орунланғанлиғини билдүрүп, **қандақ? қандақ қилип? қандақ һалда? кимдәк? немидәк?** дегәнгә охшаш соалларға жавап болиду. Мәсилән: *У **аста** вақиравәттидә, орнидин **илдам** турди.* (*М. Г.*) *Атлар **бир хилда, аста** кетип баратти.* (*М. Һ.*)

Һаләт рәвишлири асасән монулар: *аста, илдам, аран, тез, дәрру, пиядә, үзлүксиз, қәһриманларчә, бирдин, қолму-қол, башқичә, чапсан, мәрданә, олаш-чолаш, достларчә* вә башқилар.

Рәвишләрниң мәнасиға қарап бөлүнүш җәдвили.

Рәвишләрниң түрлири	Соаллири	Мисаллар
Вақит рәвишләр	қачан? қачанғичә? қачандин бери?	*Бүгүн, һазир, һели, ахшам, әтигән, кечә, өгүнлүккә, индинлиққа, былту, быйил, әнди, һемишәм, һәр қачан, кейин, илгири, бурун, авал, дәсләп, қиши-йези, һәр жили, бал, дайим, әзәлдин, сәһәрлиги, күндин-күнгә, балдур, бәзән, һелитин, аңғичә, әтә-өгүн, бир заманларда, кечә-күндүз, авили-ахшам, алтә ай яз, алтә ай қиш* вә башқилар.
Орун рәвишләр	нәдә? қәйәргә? қәйәрдин? қәйәрдә?	*Жуқури, төвән, йенидин, жирақта, йеқиндин, аллиқаяқларда, нери, бери, ян-яққа, жуқури-төвән, арилиқта, пәстә* вә башқилар.
Дәрижә-микдар рәвишләр	қанчә? қанчәрәк? қанчилик?	*нургун, бир аз, талай, кам, сәл-пәл, азирақ, қисмән, аз-аздин, сәл, тәң, аз-маз, хелә, шунчилик, бир талай, интайин, наһайити, йәниму, мол, мунчилик* вә башқилар.
Сәвәп-мәхсәт рәвишләр	қандақ? қандақ мәхсәттә? немә үчүн?	*әттәй, қәстлик билән, пәмлимәй, уқмай, билмәстин, өчәкәп, қеришип, билмәй, байқимай, амалсиздин, илаҗисиздин, әриксиз, әриксиздин, қәстән, бекар* вә башқилар.
Һаләт рәвишләр	қандақ? қандақ қилип? қандақ һалда? кимдәк? немидәк?	*чапсан, тез, аста, иштик, илдам, дәрру, һармай, аран, явдақ, үзлүксиз, тохтаусиз, дәрһал, зорға, биллә, аран дегәндә, туюқсиз, башқичә, бирдин, аста-аста, достларчә, батурларчә, бекардин-бекар, русчә, йәкму-йәк, нери-бери, үзму-үз, сизчә, солдаттәк* вә башқилар.

12-көнүкмә. Оқуңлар. Рәвишләрни ениқлап, ейтип бериңлар.

1) Имарәтниң иккинчи қәвити бәш бөлмилик еди. *(С. Ә.)* 2) Пил қизниң рәзги қоллирини өзиниң әвришим вә күчлүк бармиғи билән авайлап, аста тутиду. 3) Надя қақахлап күлүп, чавак челип кәтти. *(А. К.)* 4) Ольга жиддийлиқ билән сөзлигәндә чапсан вә алдирашлиқ һәрикәт қилатти. *(А. Ч.)* 5) Сиз оң тәрәпкә қарап меңиң, мән солға маңай; шундақта яхширақ болиду. *(С. Щ.)* 6) Әтиликкә мән бу йәрдә болмаймән. *(Н. Ч.)* 7) Аркадийниң жүриги аста-аста қисилишқа башлиди. *(И. Т.)* 8) У хәтни өрә туруп оқушқа киришти. *(Ж. Б.)* 9) Қарғиниң пәйсиз липилдап турған һалқимиға қарап Мәтниязниң азирақ аччиғи кәлди. *(З. Қ.)* 10) Оқлар толарақ топ-топ болуп өскән тикәнләрниң янлириға чүшүп турди. 11) Бир пәстин кейин топа-чаңлар аста-аста окопларға йеқинлишишқа башлиди. *(М. Ш.)*

13-көнүкмә. Оқуңлар. Дәрижә-миқдар, орун вә вақит рәвишләрни тепип, дәрижә-миқдар рәвишләрни көчириңлар.

1) Саат алтә болай дәп қалди. Бир сааттин кейин ёлкини яндуруш керәк. *(А. Қ.)* 2) Адина үч жил заводта ишлиди. *(С. Ә.)* 3) У йәнә жигирмә чақиримчә йәргә һәвәс билән баралайдиғандәк туюлди. *(А. Ч)*. 4) Бир нәччә минут ичидә бағниң барлиқ йоллирини түгәл айлинип чиқтим. 5) Хизмәткарларниң икки балиси билән дәрру тонушувалди. 6) Кейин үчи биллә қорғандин бир чақиримчә неридики көлгә кетишти. *(И. Т.)* 7) Бу йәрдә туридиғанлар нурғун, интайин нурғун. *(Н. Ч.)* 8) Биз уларға икки айдин кейин йәнә кәчқурунлуғи қарап бақимиз. *(Н. Ч.)* 9) Әслидә у йәргә йерим чeләкчә қонақ чачқан еди. *(З. К.)* 10) Биринчи танк қоғдиниш чегарисиға жигирмә метрчә бери келип қалди. *(М. Ш.)*

14-көнүкмә. Оқуңлар. Жүмлидә һаләт рәвиши болуп кәлгән сөзләрни тепиңлар. Улар қандақ соалға жавап болидиғанлиғини ейтип бериңлар.

1) Аркадий ахирқи сөзлирини аста вә һәтта тәсирлиқ қилип сөзлиди. *(И. Т.)* 2) Өйдикиләрниң бири пушулдап, бири аста хорәк тартип, қаттиқ ухлишиватмақта еди. *(Ж. Б.)* 3) Мәтнияз ялиңач дүмбисини нәм йәргә яққан һалда онда ятатти. *(З. Қ.)* 4) Ғаз һәммигә аста гедийип қарайду. *(А. К.)* 5) Звонок кәйни-кәйнидин тохтимай дегидәк жириңлаверди. 6) Меһманларниң айиғи үзүлмәй кәлмәктә. 7) Сайда мотор туюксиз қаттиқ гүкирәп кәтти. 8) Танкиларниң кәйнидин иңишмәй тик меңип, дүшмәнниң пиядә әскәрлири әркин кәлмәктә. *(М. Ш.)* 9) Абай домбирини бирдә аста, бирдә қаттиқ чалмақта еди. 10) Бир чағда Абай толуқ гәвдиси билән кәйнигә бурулуп қариди. *(М. Ә.)* 11) Биз тизлинип олтирип яки янпашлап йетип сөһбәтлишаттуқ. *(М. Г.)* 12) У суға қарап аста кетип баратти. 13) Туюқсизла буниңға дә-

рия бойида бир неминиң жүргини көрүнди. *(И. Т.)* 14) У орнидин ирғип турди. *(А. Ч.)* 15) Балиларниң һәммиси бирдәкла чип тохтиди. *(С. Ә.)*

15-көнүкмә. Оқуңлар. Рәвишләрни көчирип, дәрижә-миқдар рәвишләрниң үстидә д һәрипини вә вақит рәвишләрниң үстигә в һәрипини йезип қоюңлар.

1) Қочетыговниң оң қолини авал кәйнигә, андин кейин танкиға илдам шилтиғинини Николайму көрүп турди. *(М. Ш.)* 2) Моторниң уни техи тохталғини йоқ. *(М. Ш.)* 3) Ахшими ятар чағдиму мошу бир аһаң есидә бар еди. 4) Һазир шу аһаң есиғиму, домбриниң пәдисигиму дәл чүшти. *(М. Ә.)* 5) У кечичә шу күчүк билән аварә болуп чиқти. *(И. Т.)* 6) Бир қанчә күнләргичә һава аз-тола тутулуп турди. 7) Кечиси 7 градусқичә соғ болуп турди. *(Л. Т.)* 8) Ака-укилар дайим бирләп яки иккиси бир болушуп келишәтти. *(М. Г.)* 9) Герасимға бу йеңи турмуш башта анчә яқмиди. *(И. Т.)* 10) Үч кечә-күндүз дегидәк үзлүксиз иссиқ ямғур яғди. *(Л. Т.)* 11) Абай өзиниң кәң өйидә ялғуз олтиратти. *(М. Ә.)* 12) Нурғун шеирлар йезилған жилниң бириму — мошу жил еди. *(М. Ә.)* 13) Булар бәш ай қолға-қол тутушуп, хизмәт қилишти. *(А. Ф.)* 14) Бу январьниң он биридин он иккисигә қариған кечиси еди. *(А. Ф.)*

16-көнүкмә. Оқуңлар. Сәвәп-мәхсәт рәвишләрни ениқлап ейтип бериңлар.

1) Симапқа охшаш тинимсиз Тина тақәтсизлик билән туралмай қалди. *(А. И.)* 2) Меһри билән Реһан пионерлар лагериға кетип, амалсиздин колхоз беғида әмгәк қилалмай қалди. 3) Тағда ямғур үзлүксиз йеғип турғачқа, илажисиз чөп жигиш ишини тохтаттуқ. 4) Дилбәр иккимиз концертта тиңшиған йеңи нахша бизни өзигә әриксиз жәлип қилди. 5) У мәйданни кесип өтүш үчүн бир нәччә қетим әттәй урунуп көрди. 6) Керим алдида ериқ бар екәнлигини билмәстин путлишип кәтти. 7) Йенида келиватқан Нурахмәтму уни байқимастин жиқилип чүшкили тас қалди. 8) Ризвангүл билән Розибүви дәм елиш үчүн әттәй йезиға кәтти. 9) Кичиккинә Асийәмгә улар нәгә баридиғанлиғини әриксиздин ейтип қойди.

17-көнүкмә. Оқуңлар. Орун вә һаләт рәвишлирини ениқлап, уларға тегишлик соал қоюп көчириңлар.

1) Мана Москваму кәйнидә қалди. *(И. Т.)* 2) Туюқсизла ишик ғачилдап ечилди. *(А. Ч.)* 3) Бири һойлидин дүк-дүк бесип өтти. *(И. Т.)* 4) Елена Николаевна униң Олег екәнлигини бирдинла билди. *(А. Ф.)* 5) У аял наһайити устилиқ билән кәштә басатти. *(Н. Ч.)* 6) У мидир қилмастин олтиратти. 7) Улар хихирап вақиришип, немисчә бир немиләрни дәп жүгришип кәлмәк-

тә еди. *(А. Ф.)* 8) Нерирақ бир дөңдә қарамту туманға қапланған шалаң дәрәқләр көрүниду. 9) Жирақтин көрүнгән көкүч жаңгаллиқ йәр үстидә ләйләп жүргәндәк билиниду. *(М. Ш.)* 10) Мән өзимизниң нахшисини аңлидим, улар русчә сөзләватиду. *(Н. Ч.)* 11) Униң йенида қандақту кичик бир адәм мүкчийип олтиратти. *(Л. Т.)*

§ 7. Рәвишләрниң жүмлидики хизмити.

1. Рәвишләр толарақ пеилдин ясалған хәвәргә бағлинип, жүмлидә һаләт болуп келиду. Мәсилән: *Һезим* ***астағина*** *течлиқ сораштн* (*астағина* — һаләт). ***Нерирақта*** *көрүнгән — бизниң йеза* (*нерирақта* — орун һалити). *Сәяһәткә* ***әтә-өгүн*** *чиқимиз* (*әтә-өгүн* — вақит һалити). *Ямғур қаттиқ яққачқа* ***амалсиздин*** *ишни тохтитишқа тоғра кәлди* (*амалсиздин* — сәвәп һалити).

2. Исимларға бағлинип кәлгән рәвишләр жүмлидә ениқлиғучи болиду. Мәсилән: *Терилғуға* ***көп*** *күч чиқарсаң,* ***нурғун*** *һосул алисән.*

3. Рәвишләр бәзидә жүмлидә хәвәр болуп келиши мүмкин. Мәсилән: *Бизниң синиптики оқуғучиларниң дәрискә үлгириш дәрижиси* ***жуқури.***

18-көнүкмә. Рәвишләрниң жүмлидә һаләт болуп келишигә бәш-алтә мисал тепип, ейтип бериңлар.

19-көнүкмә. Төвәндики мисалларни көчириңлар. Һаләт болуп кәлгән рәвишләрниң астиға бир сизиқ, хәвәр болуп кәлгән рәвишләрниң астиға икки сизиқ сизиңлар.

1) Елимиздә ишләнгән станок вә машиниларниң сапаси жуқури. 2) Һәқиқәт иш қайниған йәр мәшәдә. 3) Һава туюқсиз өзгирип кәтти. 4) Биз ишлиримизни әтигичә түгитимиз. 5) Бухарида чиқидиған йәр асти газиниң запаси наһайити нурғун. 6) Улар хелә вақитларғичә ухлимай олтиришти. *(Н. Г.)* 7) Залда чоңчоң чамдап, у яқ-бу яққа меңип жүргән вақтида униң көзи бирдинла деризигә чүшти. *(А. П.)* 8) Сән алдиримай аста сөзлә. Вақит техи көп. 9) Павел йешинмәстинла орниға ятти. *(М. Г.)*

РӘВИШЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ ҮЧҮН КӨНҮКМИЛӘР.

20-көнүкмә. Мисалларни оқуп, рәвишләрни тепиңлар. Уларниң түп яки ясалма рәвиш екәнлигини ейтип бериңлар.

1) Мениң диққитим дәрру сазчи хошнам тәрәпкә йөткәлди. Шу заманла мунлуқ саз челинмиштин тохталди. *(Ө. М.* 2) Дәрия бойини пиядә арилап, кәчқурун өйгә қайттуқ. Қевирму узақ «езилип, сөрәлмилик қилип» олтармиди. У һәш-пәш дегичә же-

рән қашқини тоқудидә, ликла қилип чаққанлиқ билән үстигә чиқти:

— Әнди таққа маң. Әтә күн чиққичә қойлардин таллап үчини йәткүзүп кәл! — дегән буйруқ аңланди.

Қевир таққа һерип-ечип йетип барди. *(М. Һ.)* 3) Тиң вә боз йәрләрдин үмүтимиз зор. *(«К. Т.»)* 4) Биз йәкшәнбә күни таққа бәш-онлап чиқимиз. 5) У бүгүн әттәй кәлмиди. 6) Шу арида сепилдин йерим чақирим нерирақ йәрдики дөңниң кәйнидин топ-топ атлиқ адәмләр көрүнди. *(А. П.)* 7) Адәмләр у яқтин, бу яқтин келишти. *(А. П.)* 8) Николай алдиримай, убдан ениқлап көрүвалди. *(А. Ф.)* 9) Шу күни кечиси Уля йешинмәйла ятқан еди. *(А. Ф.)*

21-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчириңлар. Рәвишләрни тепип, астиға сизиңлар.

1) У мениңдин бәш-алтә чамдамла нери туратти. Мән сөз қилмастин, орнумдин аста туруп, алдиримай бесип йениға бардим. *(Ө. М.)* 2) Үч аяқлинип, қелин қарда қачқан бөригә Имәр һәш-пәш дегичилә йетип барди. Аңғичә Тохти бовай вә кәйнидин Асимму алдирап йетип кәлди. Улар Имәрниң биринчи қетим бөрә етишини тәбрикләшти. *(Һ. А.)* 3) У алман-талман талаға чиқип, атниң тешини чиңиттидә, сәкрәп үстигә чиқти. Һәш-пәш дегичә чоң йол үстидики қомучлуқ тоғайғиму йетип кәлди. *(М. Һ.)* 4) Бүгүнки мәжлисимиз йепиқ, йолдашлар! Әтә мәжлис топтоғра саат алтидә башлиниду. *(Н. И.)* 5) Мошу бир чүшни у талай қетим көрди. *(А. Т.)* 6) Көйнәкниң жарт-журт қилип жиртилғини аңланди. Шуниң билән тәңла Гаврила қумға тик моллақ чүшти. *(М. Г.)* 7) Мән сени байқимай қаптимән. 8) Жилин бу йәрдин оң тәрәпкә бурулуп кәтти. *(Л. Т.)*

22-көнүкмә. Таркивидә түп вә ясалма рәвишләр бар алтә жүмлә түзүңлар.

23-көнүкмә. Мисалларни оқуп, рәвишләрни тепиңлар. Уларниң түп рәвиш яки ясалма рәвиш екәнлигини ениқлап, ейтип бериңлар.

1) Йолдашлири яридар жәңчиниң жараһәтлирини алман-талман таңди. Өзлири дүшмәнни қоғлап, илгириләп кәтти. *(Н. О.)* 2) Сөзләшлири бирдәк — уйғурчә, арилап-арилап балиларға хас зоқмәнлик билән русчиму сөзләп қойиду. *(Ж. Б.)* 3) Бәш-он бала қатирисиға туруп солдатларчә сәп түзди. 4) Бир-икки минуттин кейин клубқа балилар бир-бирләп келишкә башлиди. 5) Иккинчи партлаш биринчидинму күчлүгирәк болди. 6) Депониң қапқисиниң алдида һәммә хәлиқни чөчүтүп, паровоз қаттиқ вақирашқа башлиди. Буниңға жавабән вокзалниң четидә турған иккинчи, үчинчи паровозларма шундақ қаттиқ вақирашқа башлиди. *(Н. О.)* 7) Айхан достини жирақтин тонуп қалди. 8) Колхоз бeғиға оқуғучилар тиккән алма көчәтлири йеңидин мевә бәр-

ди. 9) Ахирида буғдай өңлүк бир жигит орнидин чәбдәслик билән сәкрәп турди. *(М. Һ.)* 10) Бүгүнки оюнму йеқинқидәк яхши болди. 11) Һавани бир дәмдә булут қаплиди. 12) Язму бир хилда, атларниң туруп-туруп пурқушлири астида тарақлап чиқип кетип бариду. *(Ө. М.)* 13) Бизниң техникимиз күндин-күнгә өсмәктә. 14) Йоп-йоруқ түзләң вә сепил худди алиқандәк ашкарә көрүнди. *(Л. Т.)* 15) Қевир Жерән қашқини болушичә чапти. Пәстин жуқури чиқиши билән, Жерән қашқа хартла қилип үркүп кәтти... *(М. Һ.)*

ЯРДӘМЧИ СӨЗЛӘР.

§ 8. Ярдәмчи сөзләр тоғрилиқ чүшәнчә.

Жүмлә мүчиси болалмайдиған, сөзләрни яки жүмлиләрни бир-бири билән бағлайдиған һәм жүмлидә сөзләргә яндишип келип, жүмлидики сөзләрниң өз ара мунасивитини билдүридиған сөзләр *ярдәмчи сөзләр* дәп атилиду. Мәсилән:

Пионерлар язда ишләйду ***һәм*** *дәм алиду. Турсун* ***билән*** *Әхмәт бийил пионерлар лагериға берип дәм алиду. Ризвангүл өйдә* ***вә*** *кочида наһайити әдәплик.*

Бу мисаллардики **һәм, билән, вә** дегән сөзләр ярдәмчи сөзләр.

Бәзи ярдәмчи сөзләр өзлири биллә кәлгән сөз билән бир соалға жавап бериду: *Елимиздә* ***йеза билән*** (немә билән?) *шәһәрниң пәрқи барғансири йоқалмақта. Елимизниң* ***ховупсизлиғи үчүн*** (немә үчүн?) *күраш — совет кишилириниң бирдин-бир улуқ вәзиписи.*

Тоғрисида, тоғрилиқ, һәққидә, жәһәттин, һалда, терикидә дегәнгә охшаш ярдәмчи сөзләрму баш келиштә кәлгән сөзләр билән биллә қоллинилип, улар билән бир соалға жавап бериду.

Мәсилән: *Мән* ***тазилиқ һәққидә*** (немә һәққидә?) *сөзлидим. Жиғинда* ***оқуш тоғрилиқ*** (немә тоғрилиқ?) *мәсилә қаралди. Улар* ***сан жәһәттин*** (немә жәһәттин?) нурғун.

24-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни оқуңлар. Ярдәмчи сөзләрни тепип, ейтип бериңлар.

1) У азап вә қийинчилиқлар ичидә өсти вә чиниқти. 2) Вәтинимизниң шөһритини, әмгәкчиләрниң маддий вә мәдәний турмуш дәрижисини техиму ашуруш үчүн һелиму ишлиниватқан ишлар аз әмәс. *(«К. Т.»)* 3) Униң чидалмаслиғиму мүмкин еди, лекин у идея йолида ишлигәнлиги үчүн униң һәммә ишлири орунлинип турди. *(Н. О.)* 4) Чай һәм кәнт! — деди Фекла заңлиқ қилип. *(А. Ч.)* 5) Деризигә қарап йә техичила айниң йоруғи екәнлигини, йә таң етип қалғанлиғини билиш қийин еди. Өйниң ичи техи қараңғу еди, амма барлиқ нәрсиләр көрүнүшкә башлиди. *(А. Ч.)*

6) Мән Олег үчүн вайим қилдим, чүнки у ейтқан сөзидин һеч қачан қайтматти. Лекин мениң қолумдин немә келиду? *(Е. К.)* 7) Бизниң заманимизда түнүгүн һекайиләрдә тәсвирләнгән ишлар бүгүн инсанларниң пәм-парасити билән әмәлгә ашмақта. *(«К. Т.»)* 8) Асасий мәсилә тоғрисида сөзлә. *(Л. Т.)*

25-көнүкмә. Тәркивидә ярдәмчи сөзи бар бәш жүмлә түзүп йезиңлар.

§ 9. Ярдәмчи сөзләрниң түрлири.

Ярдәмчи сөзләр **бағлиғучилар** вә **уланмилар** болуп иккигә бөлүниду.

1. Бағлиғучилар: ***һәм, вә, лекин, амма, чүнки, яки йә, шуңлашқа*** вә башқилар.

2. Уланмилар: ***-му, -ма, -дә, -зә, -чу, -ғу, -қи*** вә башқилар.

§ 10. Бағлиғучилар тоғрилиқ чүшәнчә.

Жүмлидики сөзләрни вә жүмлиләрни бир-биригә бағлаш үчүн қоллинилидиған ярдәмчи сөзләрни *бағлиғучилар* дәймиз.

Мәсилән: *Дилбәр* ***билән*** *Гүлнарә мәктәпкә әтигән кәлди. Һава тутулди,* ***лекин*** *ямғур яғмиди.*

Биринчи жүмлидики **билән** бағлиғучиси жүмлидики сөзләрни (*Дилбәр, Гүлнарә*) өз ара бағлап кәлгән, иккинчи жүмлидики **лекин** бағлиғучиси болса, икки жүмлини (1. *Һава тутулди.* 2. *Ямғур яғмиди.*) өз ара бағлап кәлгән.

§ 11. Бағлиғучиларниң түрлири.

Бағлиғучилар мәналириға қарап, төвәндики түрләргә бөлүниду.

1. Бириктүргүчи бағлиғучилар: ***вә, һәм, билән.*** Бу бағлиғучилар жүмлиниң бир хил мүчилирини вә аддий жүмлиләрни өз ара бириктүрүп бағлайду. Мәсилән: *Малчилар гезит* ***вә*** *журналларни үзлүксиз елип туриду. Гөзәл яз өзиниң йешиллиғи* ***билән*** *гөзәл тиллиқ қушлири* ***вә*** *чечәклири* ***билән*** *биллә кәтти. (Ө. М.) Етизлиқта* ***һәм*** *машина,* ***һәм*** *трактор,* ***һәм*** *комбайнлар гүрүлдишип иш қайнимақта. Күн чиқти* ***һәм*** *йәр-җаһанға нурини чачти.*

2. Айриғучи бағлиғучилар: ***йә, яки, бирдә, бәзидә.***

Бу бағлиғучилар аддий жүмлиләрни вә бир хил мүчиләрни өз ара бағлап, иш-һәрикәтниң бири болмиса, бири болидиғанлиғини көрситиду. Мәсилән: *Биз* ***йә*** *чөп жиғимиз,* ***йә*** *чөмүлә қилимиз. Бүгүн бу китапни* ***йә*** *мән оқай,* ***яки*** *сән оқи.*

3. Қариму-қарши бағлиғучилар: ***лекин, амма, бирақ, пәқәт, ялғуз, һәтта, ваһаләнки, амма, лекин.***

Бу бағлиғучилар толарақ аддий жүмлиләрни бир-биригә қариму-қарши қоюп, иш-һәрикәтниң бири болуп, бири болмиғанлиғини көрситиду. Мәсилән: *Һава тутулди,* ***амма*** *ямғур яғмиди. Сени хелә күттүм,* ***лекин*** *кәлмидиң. Китапни яхши оқуйсән,* ***бирақ*** *тола алдирайсән. Гимнастикини яхши көрисән,* ***пәқәт*** *униң билән дайим шуғуллиниш керәк. Һәммиси кәлди,* ***ялғуз*** *сән кәлмидиң.*

4. Сәвәп-мәхсәт бағлиғучилар: ***чүнки, сәвәви, шуңлашқа, үчүн, шуниң үчүн.***

Бу бағлиғучилар иш-һәрикәтниң немә сәвәп яки немә мәхсәт билән орунланғанлиғини көрситиду. Мәсилән: *Өйгә әтигән кәлдим,* ***сәвәви*** *жиғин узақ болмиди. Маһинур тиришип оқуйду,* ***шуңлашқа*** *у әлачи. Колхозниң байлиғи көпәйгәнлиги* ***үчүн,*** *хәлқимизниң һал-оқити яхши. Турсунға телеграмма әвитәлмидим,* ***чүнки*** *мениңдә униң адреси йоқ.*

Әсләтмә. **Билән, үчүн** дегән ярдәмчи сөзләрниң мәналири келиш қошумчилириниң мәналириға йеқин. Мәсилән: *Яшлар* ***әмгәк билән*** *чиниқиду.— Яшлар* ***әмгәктә*** *чиниқиду. Биз колхоз* ***үчүн*** *трактор ремонтлап бәрдуқ.— Биз* ***колхозға*** *трактор ремонтлап бәрдуқ.*

26-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни оқуп, бағлиғучиларни тепиңлар. Улар бағлиғучиларниң қайси түри екәнлигини ейтип бериңлар.

1) Турмушта әң алий нәрсә —
адил әмгәк,
Пәқәт шуңа баш егиду бар тәбиәт.
Шуниң үчүн муһәббәтниң тизгинини
Челиш билән әмгәккә чиң буруш керәк.

(И. Саттаров.)

2) Шундақ өтти мениң балилиғим, лекин һазир көрсәң еди мени, ана, бәлки тонумас едиң. *(Ө. М.)* 3) Өмәр буларниң сөзиниң немә тоғрилиқ кетип бариғинидин хәвәрсиз болғини үчүн, хелигичә чүшинәлмәй, диққәт билән тиңшап турушқа мәжбур болди. *(М. Һ.)* 4) Мән вақтимни хошал-хорам өткүзимән, чүнки яхши достлирим нурғун. 5) Һелиму жиллар ғожунини дүмбисигә артип, пүтмәс-түгимәс нахшисини ейтип йә алдиримай, йә сениң, йә мениң тохта дегинимизгә қаримай кетипла бариду. *(Ө. М.)* 6) Булар ахшам бу станцийдә кәнирәк ләмпә болмиғанлиғи үчүн, очуқчилиқта йетип қалған еди. 7) Һадуқ йәткән үчүн, худди өлгәндәкла ухлап, һәтта күнниң рәһимсиз қиздурғининиму сәзмиди. *(М. Һ.)* 8) Механизаторлар иштин бош вақитлирида гезит оқуш вә радио тиңшаш билән мәшғул болиду. *(«К. Т.»)*

27-көнүкмә. Нурғун чекитләрниң орниға тегишлик ярдәмчи сөзләрни қоюп, жүмлиләрни көчирип йезиңлар.

1) Турған... Зәйтүнәм оқушта... иштa үлгә көрсәтти. 2) Улар кечә... күндүз демәй, һардим ... талдим демәй оқушқа бәл бағлиди. 3) Муәллим бизгә өлкимизниң йәр асти байлиқлири ... қурулушлар тоғрилиқ сөзләп бәрди. 4) Садир көмүр... төмүр... алтун... мис чиқидиған йәрләрни хәритидин көрситип бәрди. 5) Санийәм мениң ... телефонда сөзләшти. 6) Мән бу китапни пәқәт сениң... елип кәлдим. 7) Полат... Саламәт колхоз клубида һәр хил шиарларни язди. 8) Ризвангүлниң қәһриманлиғи... вәтәнпәрвәрлиги һәққидә йәнә нурғунлиған дастанлар йезилиду. 9) Униң өз Вәтининиң азатлиғи... көрсәткән әрлиги һәргиз унтулмайду.

§ 12. Бағлиғучиларниң йезилиши.

1. ***Вә, һәм*** бағлиғучилири билән бағланған жүмлиләрниң арисиға пәш қоюлмайду: *Әтияз кәлди **вә** дәл-дәрәқләр көкәрди.*

2. ***Һәм*** бағлиғучиси жүмлидә тәкрарлинип кәлсә, шу тәкрарланған ***һәм*** бағлиғучисидин авал пәш қоюлиду. Мәсилән: *Яшлар **һәм** оқушни, **һәм** ишләшни бирдәк яхши көриду.*

3. ***Билән*** бағлиғучиси арқилиқ бағланған қошма жүмлиләрдә, шу ***билән*** бағлиғучисидин кейин пәш қоюлиду. Мәсилән: *Әтияз кириши **билән**, биз көчәтләрни тикип болдуқ.*

4. ***Лекин, амма, бирақ, пәқәт, ялғуз*** дегән бағлиғучилар билән бағланған қошма жүмлиләрдә, шу бағлиғучилардин авал пәш қоюлиду. Мәсилән: *У йотқанғиму, жугиғиму оринип бақти, **лекин** барғансири музлап кәтти. (А. Ч.) Һәммиси кәлди, **ялғуз** сәнла кәлмидиң. Һава тутулди, **амма** қар яғмиди. Һәммә дәристин бәш алдим, **пәқәт** сүрәттинла төрт елип қалдим.*

5. ***Йә, яки*** бағлиғучилири қошма жүмлиләрдә тәкрарлинип кәлсә, шу тәкрарлинип кәлгән ***йә, яки*** бағлиғучилириниң алдидин пәш қоюлиду. 1) *Бүгүн **йә** һава ечилип кетиду, **йә** ямғур яғиду.* 2) ***Йә*** *мән бариман, **яки** өзәң кәлгин.*

28-көнүкмә. Көчирип йезиңлар. Бағлиғучиларниң астиға сизип, керәк йеридә пәш қоюңлар.

1) Биз пәқәт жиқилған қушларни жиғип келиш үчүнла чанидин чүштуқ. *(Г. Б.)* 2) Николай билән Ольга һә дегәндила бу йәрдә турмушниң қандақ екәнлигини билди. *(А. Ч.)* 3) Балилар униңға су вә нан әкелип бәрди лекин иш нанниму йемиди, суму ичмиди пәқәт уларниң қоллиринила ялатти. *(Л. Т.)* 4) Гүлсүм қисқа амма наһайити тәсирлик сөзлиди. 5) Аңғичә һарвукәш билән Мәсим кәлди. *(М. Һ.)* 6) Акам шәһәрдин йә бүгүн йә әтә келиду. 7) Турған һәм сәкрәш һәм жүгрәштә биринчилик-

ни бәрмәйду. 8) Әнвәргә хәт яздим лекин униңдин техичә җавап алмидим. 9) Оқуғучилар һәм оқушни һәм ишни яхши көриду. 10) Гүлсарә билән Өмәрҗан дәм елиш күни һәм момисини һәм тағисини көрүп кәлди.

§ 13. Уланмилар тоғрилиқ чүшәнчә.

Җүмлиләргә яки униң бирәр мүчисигә улинип, қошумчә мәна беридиған ярдәмчи қошумчилар *уланмилар* дәп атилиду.

Уланмилар өз алдиға мәна аңлатмайду. Улар җүмлидики сөзләргә яки җүмлигә һәр хил қошумчә мәна бериду.

Мәсилән: *Сән Әхмәткә йолуқтуң* дегән аддий җүмлигә түрлүк уланмиларни улап, у җүмлигә һәр хил мәналарни бериш мүмкин. Мәсилән: *Сән Әхмәткә йолуқтуң**му?*** *Сән Әхмәтки**ла** йолуқтуң. Сән Әхмәткила йолуқтуң**дә?***

§ 14. Уланмиларниң түрлири.

Уланмилар мәналириға қарап төвәндикичә болиду:

1. ***-ма, -му*** уланмилири ***соал уланмилири*** дәп атилиду Мәсилән: — *Сизни узитип қоюш керәк**му** йә қонуп қалам сиз? — дәп сориди. (Һ. А.) Бүгүн жиғилиш болди**ма?***

Әсләтмә: ***-му*** уланмиси бәзидә җүмлиниң бир хил мүчилирини, җүмлиләрни бағлап келиду: *Жиғинға Һашир**му**, Қасим**му**, Хасийәт**му** қатнашти. Ойнап сөзлисәң**му**, ойлап сөзлә. (Мақал.)*

2. *-ә* (әсли шәкли-***һә)*** уланмилири җүмлидә хәвәрниң ахириға улинип, әҗәплиниш, бәзидә соал мәнасини билдүриду. Мәсилән: *Сән клубқа барисән**ә?** Немә дегән чирайлиқ бағ**ә?** Апа, мән йәнә икки қар яққандин кейин мәктәпкә баримән**ә?** Маһима Ғәйрәт акамға охшаш сумка елип берисән**ә?** —дәп Асийә чаңқилдап сөзләп кетип баратти. (Җ. Б.)*

3. ***-чу*** уланмиси бәзидә тиләк вә өтүнүш һәм соал мәнасини билдүриду. Мәсилән: *Қолға алған ишиңни чапсанирақ түгитивәтсәң**чу!** Сән ләйғәзәлликни қойсаң**чу!** Биз клубқа баримиз, сиз**чу?***

4. ***-дә, -ла*** уланмилири җүмлиләрни бир-бири билән бағлап келиду. Мәсилән: *Мәрийәм самолёттин чүшти**дә**, дости билән көрүшти. Сән йетип берип**ла** телеграмма бәргин.*

Әсләтмә. ***-дә*** уланмиси бәзидә әҗәплиниш, роһлиниш, хошал болуш мәнасини билдүриду. Мәсилән: *Бүгүн-әтә қар яғиду, раса олайдиған күнләр келиду**дә,** бова? (Һ. А.) Колхоз яшлириниң шөһрити пүткүл районға таралди**дә!***

5. ***-зә*** уланмиси кишилик алмашларға улинип, тәнә қилиш мәнасини билдүриду вә җүмлиләрни өз ара бағлайду. Мәсилән: *Сән**зә** оюнiңни ойна, башқилар сениң үчүн оқуп берәмду?*

6. **-ғу, -қу** уланмилири сөзләргә улинип, жүмлиләрни бир-бири билән бағлайду. Мәсилән: *Жиғинға Нурбүвиғу* *ишим бар дәп кәлмиди, сән немишкә кәлмидиң? От-чөпқу яхши өсупту, әндики мәсилә уни вақтида жиғивелиш.*

Эслатмә. **-ғу** уланмиси бәзидә сөзләргә улинип, соал мәнасини билдүриду. Мәсилән: — *Монуниғу тонарсән? — деди Тохти бовай. (Һ. А.) — Һә, қоғун пишмастинла кәпсәнғу? — дәп чеқишти Жанәм. (М. Һ.)*

29-көнүкмә. Төвәндики мисалларни оқуп, уланмилар улинип кәлгән сөзләрни көчирип йезиңлар. Уларниң жүмлидә қандақ мәнада кәлгәнлигини ейтип бериңлар.

1) Һасан Дилбәрни шундақ яхши көридуки, һәтта у Дилбәр үчүн женини беришкиму қайил. Дилбәрму дадисиниң мунчивала яхши көрүшигә лайиқ әқиллиқ, омақ, гәплири татлиқ болуп өсмәктә. *(Н. И.)* 2) Қевирниң өйи мәшәдиғу дедимдә, дәрвазидин топ-тоғра кирип бардим. Яш қейинларниң сайисидики бәлдиңгә бардимдә, бағни тамашә қилип салқинлап олтардим. *(Ө. М.)* 3) — Сән әнди өйгә бар, әтигән туруп, савақлириңға қарайсәнғу дәймән? — Сәнчу? 4) «Немә көргәнду бу?» дәп у яқ-бу яққа қараймән, һеч нәрсә көрүнмәйду. *(Һ. А.)* 5) Нәгә кетип барисән, силәрниң етиз бу якта әмәс едиғу? — дәп сориди Жанәм. *(М. Һ.)* 6) Өмәржан униң кәйнидин: — Қелишиңдин йенишиң чапсанғу? — дәп вақирапла қалди. *(М. Һ.)* 7) Қувлуқ қилимән дәп, қуйруқтин тутулуптудә,— дәп күлүп кәтти Өмәржан. Бир сутка көзини чимчиқлитишқа имкан болмаптудә! Жан билән елиштидә! *(Һ. А.)*

§ 15. Уланмиларниң йезилиши.

1. Уланмиларниң һәммә түрлири өзидин илгәрки сөзләргә қошулуп йезилиду. Мәсилән: *Вақтиңни бекар өткүзүвәрмәстин бирәр пайдилиқ иш билән шуғуллансаңчу? Сән бүгүнла кәлгин.*

2. **-ә** (әсли шәкли **-һә**) уланмиси адәттә сөзләргә **-ә** шәклидә улинип йезилиду. Мәсилән. *Сән китапханиға барисәнә? Бу немә дегән әжайип иматрәтә?*

3. **-му, -ма** уланмилиридин кейин башқа бирәр қошумчә яки ярдәмчи сөз улинидиған болса, бу уланмилар **-ми, -м** шәклидә өзгириду. Мәсилән: 1) *Палван! Мону кишини тонамсән? — дәп сориди Һасанни қоли билән көрситип. (Н. И.)* 2) *Тәбиәтниң мундақ қизиқ һадисисини илгири-кейин көргәнмисән?*

Уланмилар жүмлиниң бир хил мүчилирини вә аддий жүмлиләрни бир-биригә бағлап кәлгәндә, уланма уланған сөздин кейин пәш қоюлиду. Мәсилән: *Өй егилири техи ятмиған екән. Атисиму, анисиму, қизиму — һәммиси бир өйдә олтарған екән. (Ө. М.) Шофер машинисидин чүштидә, өйгә кирип кәтти.*

30-көнүкмә. Төвәндики мисалларни көчирип, көп чекитләрниң орниға *-ә, -ла, -му, -ғу* уланмилириниң лайиғини қоюп йезиңлар.

1) Бүгүнки бу бараңниң бир... камчилиғи шу едики, у болси... һәр хил шәкилдә чүшүп туридиған күн шолиси — бүгүн йоқ еди. *(М. Һ.)* 2) Бова, түлкиниң қапқанға қуйруғидин чүшүп қалғини раст...? 3) Рәхмидинкам ашуруватти... дәймән,— деди у. 4) Рәхмидин... азирақ қошушни яхши көриду, лекин түлкини ундақ қилмайду дейишки... болмайду. *(Һ. А.)* 5) Мәлигә икки чамдам... йәрдә туруп, йоқап... кәттиң, Садиқ. Мәлини сеғинмидиң...? *(Ө. М.)* 6) Мақул болмиса кечикмәй... йенип келимән...,— дәп Патәм орнидин турди. *(Ө. М.)* 7) Қойсаң..., адаш, нәдики йоқ... гәпләр билән башни қайдурмисаң...! *(Н. И.)* 8) Бу киши немигә кәлгән, түнүгүнки қопал сөзлигини үчүн әттәй кәчүрүм сориғили кәлди...? *(Ж. Б.)* 9) Сениң чирайиң осал..., Корчагин. *(Н. О.)*

31-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни оқуңлар. Уланмиларни тепип, улар қандақ мәнада кәлгәнлигини ейтип бериңлар.

1) Ишиниңларки, адил әмгигимиз биләнла ақлаймиз,— дәп қошуп қойди Асим. *(Ж. Б.)* 2) Апа, бовамни чақириватқинә,— дәп вақириди Имәрҗан. *(Һ. А.)* 3) Палван бовайдин һал-әһвал соридидә, уни бир дәм гәпкә салмақчи болуп, һәр түрлүк гәпләр билән синиғили башлиди. *(Н. И.)* 4) Болди, апа, әнди кетиверәй! — дәп анисиға қаридидә, муңлинип қалғандәк болди. 5) Хәп, апа, дадамниң йоқлиғизә. *(Ж. Б.)* 6) Балилар билән қизлар жиғинни қанчиму жиддий түрдә өткүзмәкчи болсиму, лекин яшлиқ һеч нәрсигә қаримай өз әксигә тартип туратти. Туруплакүлкә, чақ-чақлар болуп қалатти. *(Е. К.)* 7) Хош, әнди сәнчу? 8) Буларниң һәммиси саңа нәдин мәлум дәймәна? Китаптинму? Нурғун китап оқудуңму? Мәнму сениңчилик оқуған болсамғу... *(М. Г.)* 9) Корчагин өйгә кирип, үстәлгә йеқинлаштидә, туғни жуқури көтәрди. *(Н. О.)*

ЯРДӘМЧИ СӨЗЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ ҮЧҮН КӨНУКМИЛӘР.

32-көнүкмә. Мисалларни оқуп чиқиңлар. Бағлиғучиларни тепип, улар бағлиғучиларниң қайси түри екәнлигини ейтип бериңлар.

1) Еләм путини авайлап басатти, чүнки төмүр йолниң зәй өйлиридә, ай-далалирида йетип жүрүп пути ағриқчан болуп қалған еди. *(М. Һ.)* 2) Шуңлашқа еғир иш, узун йол вә қаттиқ соққа чидимас болуп қалған еди. *(М. Һ.* 3) Мән әтигән туруп, чейимни ичтимдә, йеза советигә кәттим, чүнки у йәрдә умумий жиғин болмақчи еди. *(Ө. М.)* 4) Йә Пелагея, йә өткән-кәчкән кишиләрниң һеч қайси бу арида йоқ, пәқәт өйниң оттурисида ғоҗайинниң аяли туратти. *(А. Ч.)* 5) Колхоздики бу зор муваппәқийәтләр, әлвәттә, өз-өзидин яки пәқәт қуруқ сөз билән

кәлгини йоқ. Бу муваппәқийәтләрни қолға кәлтүрүштә йезидики әр вә аяллар, шундақла қери һәм яшлар тегишлик үлүш қошти. *(«К. Т.»)* 6) Илғарларниң ичидә яшлар билән қерилар, әрләр билән аяллар, руслар билән қазақлар, уйғурлар билән кореяликләрму бар. *(«К. Т.»)* 7) Буларниң қоллирида яки йәлкилиридә бирдин иш җабдуқлири бар. *(Н. Й.)* 8) Палванниң фабрикиға келип кириши билән, фабрикиниң там гезитиму пүтүн камчиликларни ениқ көрситип чиқип үлгәргән еди. *(Н. И.)* 9) Облусниң колхозлири билән совхозлирида һазирдин башлап, әтиязлиқ терилғуға тәйярлиқ көрүш ишлири наһайити җиддий жүргүзүлмәктә. *(«К. Т.»)*

33-көнүкмә. Өзәңлар бағлиғучиси бар алтә җүмлә түзүп, уларниң қандақ бағлиғучи екәнлигини ейтип бериңлар.

34-көнүкмә. Төвәндики җүмлиләрни оқуп, көп чекитләрниң орниға лайиқ бағлиғучиларни қоюп йезиңлар, керәк йәргә тиниш бәлгүлирини қоюңлар.

1) Пионерлар оқушта... ишта һәммигә үлгә көрсәтти. 2) Савут... Қадир бәдиий әдәбиятларни нурғун оқуйду. 3) Кәчқурун мән... Нури Ғунчәмләрниңкидә баримиз. 4) Сән маңа қаридиң... мени тонимидиң. 5) Мән гезит ... журналларға йезилдим. 6) Санийәм китап... дәптәрлирини пакиз тутиду. 7) Олегни қийниди ... у сирини ейтмиди. *(А. Ф.)* 8) Қар яғди... соғ болмиди. 9) Мәктәпниң өй кушлири... ушшақ маллири қиштин семиз чиқти.

35-көнүкмә. Төвәндики җүмлиләрни көчирип, көп чекитләрниң орниға уланмиларни қоюп йезиңлар.

1) Яқ, андақ... әмәс..., сәнсиз ечилған чечәкләрниң бир мевиси мошу. *(Ө. М.)* 2) Сиз қонуп қалсиңиз болмам...?! — деди һәтта өзи үчүн... туюксиз һалда. *(Һ. А.)* 3) Сән болсаң... су әкелип бәрсәң..! — деди. *(Ө. М.)* 4) Шундақ...? Шундақ дегин...? — дәп рус жигитиниң жүриги техи.... қисилип, униң тәшвиши билән гумани техи... күчәйгәндәк болди? *(Ж. Б.)* 5) Павел китапниң ахирқи бәтлирини оқуп түгәтти.., алдидики отқа қарап ойға кәтти. *(Н. О.)* 6) Қевирниң өйи мәшәдә... дедим..., дәрвазидин топтоғра кирип бардим. *(Ө. М.)* 7) Астарақ маң, йәнә жүгитимән дәп қирғулдин..., карчиғидин... айрилип қалма,— дәп жекип қойди бовай. *(Һ. А.)*

ИМЛИҚ ВӘ ТӘХЛИТ СӨЗЛӘР.

§ 16. Имлиқ сөзләр тоғрилиқ чүшәнчә.

Сөзлигүчиниң һис-туйғусини, тиләк-хаһишини вә һайдаш-чақириш мәналирини билдүридиған сөзләр *имлиқ сөзләр* дәп атилиду. Мәсилән: 1. ***Аһ,*** *саз, саз...! Жанға жан улап, тәнгә*

қувәт қошидиған алаһидила бир сихирчиғу сән!.. 2. **Һой,** *Әхмәт, мәйәргә келиңлар! — дәп вақириди төрдәрәк олтарған бир адәм. (Ж. Б.)*

Биринчи жүмлидики **аһ** сөзи кишиниң нәғмә-сазға дегән ишқи-туйғусини билдүрсә, иккинчи жүмлидики **һой** сөзи чақиришни билдүриду.

Имлиқ сөзләр жүмлидә жүмлә мучилири болалмайду. Чүнки улар жүмлиниң башқа мучилири билән бағланмайду.

Амма имлиқ сөзләр **дәп, дегән, қилип** дегәнгә охшаш ярдәмчи пеиллар билән кәлгәндә вә көплүк һәм келиш қошумчилири билән түрләнгәндә жүмлә мучиси болалайду. М ә с и л ә н: ***Урралар*** *станцияға дәһшәтлик қорқуш салған еди. (Д. Ф.) (Урралар* — егә). *Намайишчилар* ***урра-урра дегән*** *авазларға зоқлинип турди (урра-урра дегән* — еникլиғучи). *Марат укисиниң* ***аһ-уһлирини*** *аңлиди (аһ-уһлирини — толуқтурғучи). Чолпанқиз хошаллиғидин* ***уһ деди*** *(уһ деди* — хәвәр). *Дилбәр* ***уһ қилип*** *улуқ-кичик тинди (уһ қилип* — һаләт).

36-көнүкмә. Оқуңлар. Алди билән һәр хил һис-туйғуларни билдүридиған имлиқ сөзләр кәлгән, андин кейин һайдаш-чақириш мәнасини билдүридиған имлиқ сөзләр кәлгән жүмлиләрни көчириңлар.

1) Хәлиқ өз-өзини туталмай: «Ур-ра, ур-ра!.. Тохталсун соқуш!» — дәп чуқирашти. *(М. Һ.)* 2) Бәлли,— дәп қойди созупқина Рәһимжан. *(Н. И.)* 3) Паһ-паһ, немә дегән яхши имарәтләр селинған! 4) Һой, бу яққа өт! *(М. Г.)* 5) Шу мәзгилдә Никита жүгрәп келип, қулақчиси билән буқиниң тумшуғиға: «Һош, һош!» — дәп урғили башлиди. *(А. Т.)* 6) Еһ, бекар ейтипсән!.. *(М. Г.)* 7) Хәп, хәп! Мону яманниң қилғининә! *(М. Ә.)* Һай, қуруп кәткүр! Наһайити чатақ болдидә! *(М. Г.)* 8) Санийә мөшүкни пүш дәп өйдин чиқиривәтти. 9) Еһ, Патигүл, шу күнләрму келәр. *(Ж. Б.)* 10) Һой, оғлум, пәләмпәйдин аста чүш, домулап кәтмә йәнә! *(Ж. Б.)* 11) Гүлүм күчүгини маһ-маһ дәп чақирди. 12) Вайәй, чөчүп кәттима! — деди Патәм, гоя һеч немидин хәвәрсиз турған адәмдәк. *(Ж. Б.)* 13) Һәй, Кейим, маңа қариғина оғлум. *(Ж. Б.)*

§ 17. Имлиқ сөзләрниң мәнасиға қарап бөлүнүши.

Имлиқ сөзләр мәнасиға вә сөздә қоллинилишиға қарап һис-туйғу имлиқлири вә чақириш-һайдаш имлиқлири болуп иккигә бөлүниду.

1. Һ и с - т у й ғ у и м л и қ л и р и: ***еһ, аһ, уһ, бәлли, ура, яша, һо-һой, ай-һай, һә-һә*** вә башқилар.

М ә с и л ә н: ***Еһ,*** *қандақ гөзәл бизниң Вәтән! (Еһ* — Вәтәнгә болған меһир-муһәббәтни билдүриду).

Яшисун тенчлиқпәрвәр совет хәлқи, ***ура!*** *(Ура!* — тәбрик, алқиш мәнасини билдүриду).